

3. Ocena stanu i perspektywy rozwoju funkcji pielgrzymkowej Częstochowy

3.1. Mocne i słabe strony Częstochowy i jej regionu w obsłudze ruchu pielgrzymkowego

W przedstawionej w poprzednich rozdziałach charakterystyce i analizie ruchu pielgrzymkowego na Jasną Górę zasygnalizowano istnienie niektórych czynników, które służą obsłudze ruchu pielgrzymkowego do Częstochowy, sprzyjają jego rozwojowi, bądź też ten rozwój utrudniają. W analizie — ze względu na jej zakres — nie dokonano szerszej oceny problemów występujących w ruchu do Jasnogórskiego Sanktuarium i ich tła. Dlatego też autorzy uznali za celowe scharakteryzowanie głównych istniejących mocnych i słabych stron Częstochowy i jej regionu w obsłudze ruchu pielgrzymkowego.

Przedstawione oceny zaczerpnięto częściowo z warsztatów roboczych, które odbyły się w lutym 1997 roku w trakcie opracowywania *Studium turystycznego do Studium transportowego miasta i regionu Częstochowy*. Istotnym elementem warsztatów poświęconych zagadnieniom turystyki w mieście i w regionie Częstochowy była ankieta odnośnie mocnych i słabych stron Częstochowy w dziedzinie turystyki w ogóle, a pielgrzymek w szczególności.

Niewątpliwie atutem Częstochowy i Jasnej Góry jest centralne położenie w skali Europy, Polski i regionu, lecz walory te są słabo wykorzystywane. Miasto charakteryzuje się stosunkowo dobrą siecią szlaków kolejowych, ale pociągi międzynarodowe i ekspresowe krajowe omijają Częstochowę. Dobra jest dostępność drogowa Częstochowy, natomiast brakuje połączeń lotniczych. Najbliższe lotnisko pasażerskie znajduje się koło Katowic, w odległości 50 km od Jasnej Góry.

Głównym obiektem, do którego zdążają pielgrzymi i turyści jest Sanktuarium Jasnogórskie. Natomiast w Częstochowie nie ma obiektów, które aktywizowałyby inne niż pielgrzymki formy przyjazdowego ruchu turystycznego.

W mieście występują znaczne braki w usługach turystycznych. Są one zastępowane usługami dla pielgrzymów organizowanymi przez OO. Paulinów i inne domy zakonne. Pielgrzymi z natury rzeczy korzystają na ogół ze skromnych miejsc noclego-

wych i w większości spożywają przywieziony ze sobą prowiant. Braki w usługach ograniczają dość istotnie przyjazdy pielgrzymów i turystów zagranicznych. Miasto nie jest również przygotowane do obsługi pielgrzymów niepełnosprawnych. Ta sytuacja powoduje, że miasto nie uzyskuje prawie żadnych efektów ekonomicznych, jakie powinien przynosić paromilionowy ruch przyjazdowy.

Lata negatywnego stosunku władz do jasnogórskiego pielgrzymowania i do samego Klasztoru OO. Paulinów mają swoje reperkusje. Obecnie w urzędach miasta i wojewódzkim brakuje wydzielonych jednostek organizacyjnych o odpowiednich uprawnieniach w zakresie wszechstronnej koordynacji działań na rzecz turystyki. Mało jest też opracowanych i akceptowanych koncepcji i programów obsługi ruchu pielgrzymkowego, a nieliczne istniejące wcześniej nie zostały wykorzystane.

Brakuje — ze strony miasta i Klasztoru — stałych obserwacji i pomiarów wielkości przyjazdów pielgrzymkowych i turystycznych do Częstochowy i na Jasną Górę. Jedyne pielgrzymki piesze mają stosunkowo dobrą dokumentację, ale stanowią one zaledwie 6% całego ruchu pielgrzymkowego. Brak obserwacji i pomiarów utrudnia prawidłową ocenę sytuacji i projekty jej poprawy.

3.2. Szanse i zagrożenia rozwoju ruchu pielgrzymkowego na Jasną Górę

Następstwem oceny mocnych i słabych stron Częstochowy i jej regionu w obsłudze ruchu pielgrzymkowego, a zwłaszcza dominanta stron słabych, zmuszają do dokonania kolejnej oceny, a mianowicie oceny szans i zagrożeń dalszego rozwoju ruchu pielgrzymkowego na Jasną Górę. Podobnie, jak to miało miejsce w przypadku mocnych i słabych stron (rozdz. 3.1.), przedstawione tu oceny zaczerpnięto ze wspomnianych już warsztatów roboczych i zmodyfikowano własnymi ocenami autorów.

Ocena szans i zagrożeń rozwoju ruchu pielgrzymkowego na Jasną Górę i ruchu turystycznego stanowi istotną przesłankę dla określenia polityki turystycznej w mieście i tworzenia dalszych koncepcji rozwoju usług.

Niewątpliwą szansą Częstochowy jest istnienie w jej granicach Sanktuarium z Cudownym Obrazem Matki Bożej przyciągającym miliony pielgrzymów. Szansą jest też centralne położenie miasta i włączenie Jasnej Góry do projektowanego przez Radę Europy szlaku monastycznego i pielgrzymkowego. Jedną z wielu szans dla miasta autorzy dostrzegają w opracowaniu, a następnie w realizacji programu dostosowania Częstochowy do pełnienia funkcji światowego centrum pielgrzymkowego. Pielgrzymki i turystyka winny bowiem stać się jednym z głównych priorytetów polityki społeczno-gospodarczej miasta. Zagrożeniem jest natomiast brak integracji działań w skali regionalnej i makrorregionalnej na rzecz zdyskontowania tych wartości.

Ważną sprawą jest ułatwienie dostępu do Częstochowy drogą lotniczą, przywrócenie kolejowych połączeń międzynarodowych i ekspresowych, budowa autostrady A-1 i trasy szybkiego ruchu w kierunku W-E. Pozostawienie nadal obecnego

stanu dostępności jest niewątpliwie poważnym zagrożeniem dla rozwoju funkcji pielgrzymkowej i turystycznej miasta.

W opinii władz miasta i województwa akcentuje się potrzebę rozwoju innych — poza pielgrzymkami — form ruchu turystycznego. Niestety w Częstochowie brak jest — poza Jasną Górą — walorów, które mogłyby stanowić magnes dla turystów. Należałoby takie walory wykreować, ale musiałyby się one odznaczać dużą atrakcyjnością, a ich tworzeniu musiałby towarzyszyć rozwój infrastruktury i usług turystycznych oraz odpowiednia ich promocja. Pewne szanse dla rozwoju turystyki w Częstochowie związane są z Jurą Krakowsko-Częstochowską i jej walorami dla turystyki skałkowej, jeździectwa, lotniarstwa, speleologii, turystyki rowerowej i pieszej. Rozwój tego kierunku turystyki wymagałby właściwego wkomponowania miasta w sferę organizacji ruchu i usług turystycznych. Istotnym jednak zagrożeniem może być brak w mieście i w regionie odpowiedniej polityki w zakresie inwestycji turystycznych i środków realizacyjnych przeznaczonych na te cele. Poważnym utrudnieniem jest przestrzenne oddzielenie miasta od terenów Jury rozległą strefą przemysłową i związany z tym brak dogodnych powiązań komunikacyjnych.

Pielgrzymki będą rozwijać się również w przyszłości. Wymagać to będzie pozytywnego ustosunkowania się do tego ruchu zarówno mieszkańców miasta, jak i władz samorządowych i rządowych. Niezbędne będą przedsięwzięcia podejmowane wspólnie przez Klasztor oraz władze miasta i województwa zmierzające do opracowania kompleksowego planu zagospodarowania rejonu Jasnej Góry, a następnie do promocji planu i jego realizacji. Wskazane byłoby uruchomienie systemu zachęt finansowych dla przyszłych inwestorów. Niepodjęcie tych różnorodnych i ważnych działań niewątpliwie zadecyduje o niepowodzeniu.

Szansą dla miasta i województwa jest pozytywny stosunek miejscowej społeczności do ruchu pielgrzymkowego i pielgrzymów. W tym celu potrzebne jest podnoszenie poziomu świadomości społecznej na temat dochodotwórczej funkcji turystyki w ogóle, a w tym przypadku szczególnie pielgrzymek. Niezbędne byłyby także zmiany w strukturze zatrudnienia na rzecz coraz większego udziału sektora usług. Szczególnie winno się to przejawiać w wyzwaniu inicjatyw mieszkańców w tworzeniu sieci usług turystycznych. Jedynie wówczas możliwe będzie przedłużenie okresu pobytu pielgrzymów w mieście i zwiększenie liczby przyjeżdżających obcokrajowców, a dzięki temu uzyskanie dochodów z ruchu pielgrzymkowego i turystycznego. Zakładany dalszy rozwój ruchu pielgrzymkowego wymagać będzie przygotowania odpowiedniej kadry dla obsługi pątników.

Zaniechanie tych wszystkich działań wraz z ciągle jeszcze istniejącymi barierami prawno-organizacyjnymi, z centralizmem zarządzania i z brakiem działań marketingowych mogą w konsekwencji nadal powodować — paradoksalny w skali ośrodka o zasięgu światowym — brak efektów ekonomicznych z tytułu przyjmowania milionowych rzesz pielgrzymów i niepowodzenie w prowadzonej przez miasto polityce turystycznej.

3.3. U progu XXI wieku

Rola i miejsce Polski, Jasnej Góry i Częstochowy w światowych migracjach pielgrzymkowych są znaczące, choć nie zawsze spostrzegane i doceniane, zarówno w literaturze zagranicznej, jak i krajowej. Mimo skomplikowanej historii i okresów, w których stosunki polityczne utrudniały rozwój masowych form pobożności, zwyczaj pielgrzymowania przetrwał.

Adam Mickiewicz, w jednym z paryskich wykładów o literaturze słowiańskiej w 1842 roku, wskazywał na Jasną Górę jako na ośrodek integrujący Słowian: „[...] *miejsce to sławne, znane wszystkim Słowianom jako cel pielgrzymek, dla Słowian jakby Casa Santa loretańska*”⁵⁸. Również przywódcy narodowych stronnictw słowiańskich pragnęli wykorzystać pielgrzymki jasnogórskie jako jeden z głównych czynników integracji Słowian.

Celowo i świadomie nawiązaliśmy w tym miejscu do dziewiętnastowiecznych poglądów i nadziei związanych z Jasnogórskim Sanktuarium. W chwili obecnej bowiem polskie pielgrzymowanie na Jasną Górę stało się swoistym fenomenem, którego wpływy można odnaleźć w szeregu krajów, zwłaszcza europejskich. Przejawem tego jest z jednej strony wzrastająca stale liczba pielgrzymów zagranicznych, z drugiej zaś wykorzystywanie za granicą doświadczeń Jasnej Góry w zakresie organizowania pielgrzymek, zwłaszcza pieszych. Ranga Sanktuarium Jasnogórskiego w dziejach narodu polskiego, ale również w dziejach znacznej części naszego kontynentu, sprawia, że do dziś uważa się ten ośrodek za centrum duchowe Polski i Europy. Światowy Dzień Młodzieży w Częstochowie w 1991 roku ostatecznie uświadomił światu, że pielgrzymowanie to zjawisko religijne, ale również przestrzenne, społeczne i kulturowe, rozwijające się mimo granic i istniejących jeszcze ciągle podziałów politycznych, docelowo prowadzące do integracji kontynentu lub znacznie tę integrację ułatwiające.

Tak jak w XIX wieku uważano pielgrzymki na Jasną Górę za doniosły czynnik integracji Słowian, tak obecnie szlaki pielgrzymkowe można uznać za istotny element integracji Europy. Sprawia to, że Częstochowa może odegrać jedną z głównych ról w procesie kształtowania się Europy bez granic poprzez migracje pielgrzymkowe czy związane z turystyką religijną, zwłaszcza na kierunku Wschód - Zachód.

Poważną barierę dla rozwoju pielgrzymowania do Częstochowy, a w szczególności przyjazdów pątników z zagranicy, stanowi brak odpowiednio wykształconej infrastruktury turystycznej i towarzyszącej, zwłaszcza zaś infrastruktury noclegowej. Stopień jej rozwoju nie odpowiada randze miasta. Należy zatem zastanowić się nad „modelem” funkcji religijnej Częstochowy w przyszłym stuleciu i u początków Trzeciego Tysiąclecia.

Nie ulega wątpliwości, że również w przyszłości pielgrzymki jasnogórskie będą się rozwijać i odgrywać ważną rolę w strukturze przestrzennej i społeczno-ekonomicznej miasta. Równocześnie trzeba mieć świadomość, że szczegółowa prognoza przyjazdów pielgrzymkowych i turystycznych do miasta jest w zasadzie

---

⁵⁸ A. Mickiewicz, *Dzieła wszystkie*. Tom IX. *Literatura słowiańska. Wykłady w College de France. Kurs drugi. Rok 1841-1842*. Warszawa 1885 s. 57. [Wykład IV z 4 stycznia 1842 roku].

niemożliwa. Ruch pielgrzymkowy na Jasną Górę charakteryzuje bowiem duża zmienność i nieprzewidywalność tych zmian w czasie. Wynika to przede wszystkim z faktu, że w pielgrzymowaniu na Jasną Górę — obok motywu religijnego — ważną rolę odgrywał zawsze motyw patriotyczny i społeczny. Duże koncentracje pielgrzymów wiązały się i zapewne będą się wiązać w przyszłości ze szczególnymi uroczystościami, takimi na przykład, jak odwiedziny Ojca Świętego, ważne rocznice kościelne i narodowe, zgromadzenia o charakterze europejskim czy światowym. Nie można też wykluczyć możliwości pojawienia się nowego inicjatora dużych spotkań jasnogórskich, wywierających istotny wpływ na zwiększenie liczby dni z wysoką frekwencją. Przykładem mogą być pielgrzymki organizowane od paru lat przez Radio Maryja.

Na przekształcenia ilościowo-jakościowe ruchu pielgrzymkowego na Jasną Górę będą wpływać przede wszystkim następujące czynniki:

- potrzeby religijne ludzi z możliwością wahań zależnie od stopnia laicyzacji społeczeństwa,
- aktywność instytucji kościelnych i organizacji bliskich Kościołowi w organizowaniu pielgrzymek i nadawaniu im nowych treści i atrakcyjnych form,
- podtrzymywanie wielowiekowej tradycji pieszego pielgrzymowania na Jasną Górę i poszerzanie ich zasięgu w skali Europy czy świata,
- włączanie do uczestniczenia w ruchu pielgrzymkowym nowych grup, zwłaszcza zaś chorych i niepełnosprawnych,
- wzbogacenie programu pobytu na Jasnej Górze o nowe formy przeżyć emocjonalno-estetycznych (na przykład procesja wieczorna lub Droga Krzyżowa na Wałach ze światłami, iluminacja Klasztoru),
- zwiększenie komfortu pobytu w rejonie Jasnej Góry poprzez odpowiedni rozwój w jej otoczeniu niezbędnej infrastruktury, zlokalizowanej poza strefą *sacrum*,
- działania zmierzające do zaktywizowania przyjazdów w ramach turystyki religijnej,
- aktywność organizacji turystycznych włączających się w nurt turystyki religijnej,
- dalszy rozwój imprez kulturalnych o zasięgu krajowym i międzynarodowym związanych z tematyką religijną (np. jak dotychczasowe *Gaudium et Gloria*, *Gaude Mater*, *Sacrum w literaturze*, *Plastyka i Sacrum*),
- poprawa dostępności komunikacyjnej Częstochowy, zwłaszcza lotniczej, a także rozwój połączeń kolejowych,
- ułatwienia komunikacyjne w dojazdach na Jasną Górę i w powrotach,
- poziom kosztów związanych z podróżą i pobytem,
- efektywna współpraca władz samorządowych i państwowych z Klasztorem w zakresie zagospodarowania i organizacji ruchu,
- działania zmierzające do organizacji dorocznych „Targów pielgrzymkowych” o zasięgu krajowym i międzynarodowym,
- działania zmierzające do rozszerzenia dotychczasowej oferty turystycznej Częstochowy poprzez organizację kongresów o tematyce religijnej (o zasięgu krajowym i międzynarodowym) i rozwój turystyki kongresowej.

Różnorodność wymienionych najważniejszych czynników praktycznie uniemożliwia ustalenie ich hierarchii ważności i zakresu wpływu na przekształcenia ruchu

pielgrzymkowo-turystycznego na Jasną Górę. Ta sytuacja ogranicza także możliwość bardziej precyzyjnego sformułowania scenariuszy rozwoju. Generalnie można przyjąć **dwa scenariusze rozwoju ruchu pielgrzymkowo-turystycznego:**

I. **Scenariusz ogólnej stagnacji** ruchu do roku 2010 na obecnym poziomie, czyli ~ 4 miliony osób rocznie. Może on mieć miejsce wówczas, gdy nie zostaną podjęte działania na rzecz rozwoju ruchu albo działania te ograniczą się jedynie do kilku czynników decydujących o rozwoju. W scenariuszu tym należy uwzględnić okresowy wzrost ruchu do roku 2000, który powinien nastąpić w związku z cyklem przygotowań do uroczystości jubileuszowych związanych z dwoma tysiącami lat chrześcijaństwa.

II. **Scenariusz rozwoju** ruchu do roku 2010 do poziomu ~ 5 milionów osób rocznie. Scenariusz ten może być zrealizowany pod warunkiem podjęcia szerokiego wachlarza działań na rzecz rozwoju ruchu. Rezultaty takiej aktywności — o ile zostanie podjęta już obecnie — będą odczuwalne w zasadzie po 2000 roku. Natomiast wzrost ruchu do roku 2000 powinien nastąpić w tych samych okolicznościach, które określono w scenariuszu I. Realizacja tego scenariusza wymaga uwzględnienia „mocnych” stron turystyki w Częstochowie (rozdz. 3.1.) oraz szans i zagrożeń (rozdz. 3.2.).

Prognozując rozwój pielgrzymek jasnogórskich, należy mieć na uwadze **możliwe przekształcenia ruchu przyjazdowego pątników zagranicznych**. Również w tym przypadku można nakreślić **dwa scenariusze:**

I. **Scenariusz umiarkowanego rozwoju** zarówno do roku 2000, jak i w perspektywie roku 2010. Jest to scenariusz pesymistyczny, oparty na założeniu, że nie nastąpi odpowiedni rozwój komunikacji lotniczej ułatwiającej przyjazdy docelowe do Częstochowy, a także nie nastąpi zdecydowana poprawa w usługach turystycznych w Częstochowie. Umiarkowany rozwój nastąpi głównie wskutek wzrostu ogólnej turystycznej wymiany międzynarodowej, a zwłaszcza dzięki utrwaleniu szlaku turystycznego Warszawa - Częstochowa - Oświęcim - Kraków - Tatry i Pieniny. Według tego scenariusza liczba pielgrzymów i turystów zagranicznych w 2010 roku może osiągnąć liczbę 400-600 tys. osób.

II. **Scenariusz rozwoju** po roku 2000, a prawdopodobnie po roku 2005. Warunkiem rozwoju przyjazdów zagranicznych według tego scenariusza jest uzyskanie przez Częstochowę dogodnych połączeń lotniczych z krajami europejskimi i Stanami Zjednoczonymi oraz wybudowanie w mieście obiektów hotelowych o europejskich standardach. Ważnym czynnikiem aktywizującym przyjazdy osób z zagranicy może się stać uruchomienie sieci europejskich szlaków monastycznych i pielgrzymkowych, zwłaszcza biegnących przez Częstochowę na linii Wschód-Zachód. Szansą przebiegu zdarzeń według tego scenariusza może być wykorzystanie położenia Polski na styku chrześcijaństwa zachodniego i wschodniego i zrealizowanie na przykład propozycji arcybiskupa Tadeusza Kondrusiewicza z Moskwy, aby dzień 13 sierpnia był dniem pielgrzymowania na Jasną Górę narodów słowiańskich i pobratymczych. Cenne inicjatywy organizatorskie i wskazujące nowe motywy przyjazdów z zagranicy mogą wypłynąć od Ojców Paulinów i wywrzeć istotny wpływ na zwiększenie ruchu przyjazdowego ze świata. Można przyjąć, że według tego scenariusza ruch zagraniczny na Jasną Górę osiągnie liczbę 0,8-1 miliona osób rocznie.

Podobnie jak ma to miejsce w szeregu ośrodków kultu religijnego na świecie, również w przypadku Jasnej Góry będą wzrastać przyjazdy pielgrzymów chorych i niepełnosprawnych. Wymagać to będzie specjalnych rozwiązań przestrzennych i organizacyjnych. Aby przyjąć tych pątników, konieczna będzie rozbudowa bocznic kolejowych dla pociągów specjalnych z chorymi („*białe pociągi*”), a także wybudowanie w pobliżu Klasztoru obiektów typu hotelowego przystosowanych do recepcji tej specyficznej grupy pielgrzymów. Do ich przyjmowania muszą być również dostosowane obiekty gastronomiczne i sanitariaty. Dla systemu transportowego miasta istotne znaczenie będzie mieć przewóz chorych z dworców kolejowych w rejon Jasnej Góry. Również sam Klasztor będzie musiał przystosować swój „system transportu wewnętrznego” pod kątem potrzeb związanych z przemieszczaniem się tych pątników w obrębie zespołu sakralnego. Zapewne można tu wykorzystać doświadczenia Lourdes, a także innych ośrodków europejskich (np. Fatima, Altötting).

Włączenie do obsługi ruchu pielgrzymkowego dworca kolejowego Stradom wymaga jego dostosowania do pełnienia tej funkcji oraz radykalnego rozwiązania połączenia pieszego i komunikacyjnego z Jasną Górą.

Podstawowym zagadnieniem strategicznym rozwoju Częstochowy — jako jednego z kilku najważniejszych ośrodków kultu religijnego na świecie — jest poprawa dostępności komunikacyjnej. Częstochowę, usytuowaną niemal w sercu Europy, cechuje bowiem paradoksalnie słaba dostępność. Odnosi się to szczególnie do połączeń kolejowych o charakterze międzynarodowym, które omijają miasto, a głównym dworcem kolejowym dla niewielu istniejących stał się dworzec Częstochowa-Stradom, znacznie gorzej przystosowany do przyjmowania dziesiątków tysięcy pielgrzymów niż niedawno oddany do użytku nowoczesny Dworzec Główny. Poważnym utrudnieniem w rozwoju dostępności komunikacyjnej jest brak portu lotniczego, który pozwoliłby utrzymywać stałe lub okresowe połączenia z lotniskami Europy lub kontynentów zamorskich. Trzeba tu podkreślić, że już w koncepcjach przedwojennych lotnisko dla Częstochowy było lokalizowane w rejonie obecnego zalewu Poraj.

Rozważając możliwe warianty rozwoju pielgrzymek w samym mieście, nie sposób pominąć prognoz odnoszących się do bezpośredniego zaplecza, jakim jest region częstochowski.

Funkcja regionu jako obszaru tranzytowego dla wędrówek pątniczych będzie niewątpliwie wzrastać w miarę rozwoju ruchu pielgrzymkowego i turystycznego w Polsce. W przypadku badanego regionu odnosi się to zwłaszcza do podróży wykorzystujących sieć drogową. Szczególną rolę będzie tu miała do odegrania autostrada A-1. W dalszej perspektywie czasowej niezbędną będzie trasa szybkiego ruchu lub autostrada wschód - zachód. Zwiększony ruch tranzytowy pielgrzymów i turystów winien doprowadzić do rozwoju sieci urządzeń związanych z jednej strony z funkcjonowaniem tras komunikacyjnych, z drugiej zaś strony do lokalizacji urządzeń umożliwiających podróżnym godziwy wypoczynek (np. zespoły o połączonych funkcjach parkingowych, noclegowych, gastronomicznych, handlowych, sanitarnych itp.). Docelowo będzie to również prowadzić do powstawania nowych miejsc pracy

dla miejscowej ludności. Natomiast przejazdy tranzytowe liniami kolejowymi nie odegrają większej roli w regionie.

Region częstochowski zapewne nadal będzie spełniać rolę generatora ruchu pielgrzymkowego na Jasną Górę. Zmianie mogą ewentualnie ulec proporcje między ruchem pieszym a ruchem wykorzystującym do podróży pielgrzymkowych autokary i samochody osobowe. Można zakładać stopniowy, powolny wzrost udziału pielgrzymek wędrujących do Częstochowy tymi środkami transportu. Intensyfikacja ruchu pielgrzymkowego na Jasną Górę powinna niejako automatycznie ożywić wędrówki pątników również po szlaku sanktuariów maryjnych w regionie częstochowskim.

Można też założyć, że rozwój szybkich połączeń drogowych powinien mieć wpływ na wzrost zainteresowania przyjezdnych — pochodzących spoza regionu — obszarami turystycznymi ziemi częstochowskiej, szczególnie zaś obszarem Jury. Inaczej to ujmując, program wędrówki o charakterze religijnym może być uzupełniony o elementy o charakterze krajoznawczym czy wypoczynkowym. Tego typu oferty można spotkać w głównych ośrodkach europejskich, jak na przykład w Lourdes, Fatimie, Mariazell czy Einsiedeln. Brakuje jednak przesłanek, które pozwoliłyby określić skalę tego ruchu. Intensyfikację przyjazdów może przynieść zamierzone przekształcenie części Zespołu Jurajskich Parków Krajobrazowych w park narodowy.